प्रमाणपत्र

कु. भारतीयकर एस. एस. यांनी "सोलापूर शहरातील माध्यमिक स्तरावरील हिन्दी अध्यापनाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे" या विषयावरील प्रबंध प्रा. डॉ. के. एस. बोंदार्डे यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला. हा प्रबंध शिक्षण शास्त्रातील एम. फिल. या पदवीसाठी शिवाजी विद्यापीठास सादर करण्यात येत आहे.

प्रा. डॉ. के. एस. बोंदार्डे
मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. वि. आर. फंटाडे
प्राचार्य
कस्तुरबाई शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय
सोलापूर – ६

दिनांक – ४.६.९८

स्थळ – सोलापूर

प्रमाणपत्र

कु. धाराशिवकर एस्. एस्. यांनी माझ्या मार्गदर्शनाखाली "सोलापूर शहरातील माध्यमिक स्तरावरील हिन्दी अध्यापनाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे" या विषयावर एम्. फिल. [शिक्षणशास्त्र] पदवीसाठी संशोधन प्रबंध सादर केला आहे. सदरहू संशोधन कार्य कोठेही प्रसिद्ध केले नाही.

संशोधन विषय - "सोलापूर शहरातील माध्यमिक स्तरावरील हिन्दी अध्यापनाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे"

विद्याशाखा - शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

संशोधन केंद्र - कस्तुरबाई कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सोलापूर.

दिनांक : ४.६.९८

स्थळ : सोलापूर

डॉ. बोंदार्डे के. एस्.
मार्गदर्शक
कस्तुरबाई कॉलेज ऑफ एज्युकेशन
सोलापूर

ऋ ण नि र्दे श

शिक्षणाचे जे विविध स्तर आहेत त्यामध्ये माध्यमिक स्तराला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. माध्यमिक शिक्षण हा शिक्षणाचा गाभा आहे. या स्तरावरील शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होतो. अभ्यासक्रमाचे स्थान लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमातील हिन्दी विषयाचे ज्ञान विद्यार्थ्यांना देणे आवश्यक आहे. हिन्दी हा फक्त एक विषय नसून हिन्दी ही आपली राष्ट्रभाषा आहे. आजचा विद्यार्थी हा उद्याचा नागरिक असल्याने नागरिकाच्या जीवनास सर्व स्पर्शी असणारा हा विषय विद्यार्थ्यांनि काळजीपूर्वक अभ्यासणे आवश्यक आहे. म्हणून माध्यमिक स्तरावर हिन्दी विषयाचे अध्यापन करणा-या शिक्षकांना अध्यापन करीत असताना कोणकोणत्या समस्या येतात त्या समस्यांची माहिती मिळविण्यासाठी सदरहू संशोधन समस्या निवडली आहे.

कस्तुरबाई कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सोलापूर येथील प्रपाठक डॉ. के. एम्. बोंदार्डे यांचे प्रस्तुत संशोधनाच्या संबंधी, विषय निश्चितीपासून ते कार्य पूर्ण होईपर्यन्त मिळालेले सहकार्य व मार्गदर्शन तसेच त्यांनी संशोधनासाठी वेळोवेळी दिलेली प्रेरणा यामुळेच मला हा प्रबंध शिवाजी विद्यापीठास सादर करण्याची संधी मिळाली आहे त्याबद्दल मी त्यांची सदैव ऋणी राहीन.

प्रस्तुत संशोधनासाठी सोलापूर शहरातील मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळांमधील हिन्दी शिक्षक, मुख्याध्यापक, विद्यार्थी, पालक यांनी सदरहू संशोधनासाठी बहुमोल सहकार्य केले त्याबद्दल त्यांचीही मी आभारी आहे.

संशोधनासाठी संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके व इतर साहित्य वेळोवेळी उपलब्ध करुन दिल्यामुळे मला ही सर्व माहिती मुद्देसूद व व्यवस्थित मांडता आली आहे. त्याबद्दल मी ज्या संस्थेत सेवा करते तेथील ग्रंथपाल व ज्या संस्थेतून मी हे संशोधन कार्य पूर्ण केले तेथील ग्रंथपालांनी संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध करुन दिले आहेत त्यांचीही मी आभारी आहे.

मी ज्या महाविद्यालयात सेवा करते त्या सोलापूर सोशल असोसिएशन कॉलेज ऑफ एज्युकेशनचे प्राचार्य, प्राध्यापक वर्ग व संस्था प्रमुखांनी मला सदरहू संशोधन करण्यास सहकार्य व परवानगी दिली त्याबद्दल त्यांचीही मी ऋणी आहे. तसेच मी ज्या महाविद्यालयात एम्. फिल करते त्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. विनायक भिंताडे व प्राध्यापक वर्ग यांनीही सदरहू संशोधन करण्यास सहकार्य केले त्याबद्दल त्यांचीही मी ऋणी आहे.

संशोधन काळातील सर्व प्रकारचे टंकलेखन, चक्रमुद्रण अतिशय तत्परतेने व अचूक करुन दिल्याबद्दल त्यांचीही मी आभारी आहे. या प्रबंधास ज्यांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे सहकार्य केले आहे त्या सर्वांचे आभार मानून मी हे संशोधन कार्य पूर्ण करते.

दिनांक - ४।६।९८.

MMD

(M.M. Dharashivkar)

सही

अ नु क्र म णि का

प्रकरण क्रमांक	शीर्षक	पृष्ठांक
	मुखपृष्ठ	i
	ऋणनिर्देश	ii
	अनुक्रमणिका	iv
	कोष्टकाची यादी	vii
१	संशोधन समस्या	
	१.१ प्रस्तावना	०१
	१.२ संशोधनाची गरज	०७
	१.३ संशोधनाचे महत्त्व	०९
	१.४ संशोधन शीर्षक	११
	१.५ संशोधनाची उद्दिष्टये	११
	१.६ महत्त्वाच्या शब्दांच्या व्याख्या	१२
	१.७ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा	१२
२	संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा अभ्यास	
	२.१ प्रास्ताविक	१४
	२.२हि हिन्दी भाषा अध्यापक	१५
	२.३ हिन्दी उच्चारण	२२
	२.४ दृक-श्राव्य साधनांचा हिन्दी शिक्षणात उपयोग	३०
	२.५ हिन्दी अध्यापन पद्धती	३७
	२.६ संबंधित पूर्व संशोधनाचा अभ्यास	४७

प्रकरण क्र.	शीर्षक	पृष्ठांक
३.	संशोधन पद्धती व साधने	
	३.१ प्रस्तावना	६०
	३.२ वर्णनात्मक संशोधन पद्धती	६१
	३.३ शालेय सर्वेक्षण	६५
	३.४ संशोधन साधने व तंत्रे	६७
	३.५ संशोधन साधनांची निवड	६७
	३.६ प्रश्नावली	६८
	३.७ प्रश्नावली तयार करणे	६९
	३.८ शिक्षकांसाठी तयार केलेली प्रश्नावली	७१
	३.९ विद्यार्थ्यांसाठी तयार केलेली प्रश्नावली	७२
	३.१० मुख्याध्यापकांसाठी तयार केलेली प्रश्नावली	७३
	३.११ मुलाखत तंत्र	७३
	३.१२ मुलाखत आराखडा	७६
	३.१३ संशोधन अभ्यासासाठी नमुना गटाची निवड	७६
४.	माहितीचे विश्लेषण व अर्थाविष्कार	८३
	४.१ विद्यार्थी प्रश्नावली पृथ:क्करण	८४
	४.२ शिक्षक प्रश्नावली पृथ:क्करण	१२१
	४.३ मुख्याध्यापक प्रश्नावली पृथ:क्करण	२६२
	४.४ पालक मुलाखत पृथ:क्करण	३११
५.	संशोधन अहवालाचा सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी	
	५.१ सारांश	३२०
	५.२ निष्कर्ष	३३०

प्रकरण क्र.	शीर्षक	पृष्ठांक
५.	५.३ शिफारशी	३३३
	५.४ पुढील संशोधनार्थ विषय	३३६
	संदर्भ ग्रंथ सूची	३३७
	परिशिष्टे	
	"अ" विनंती पत्र	३४१
	"ब" सोलापूर शहरातील ग्रेडप्रमाणे शाळांची यादी	३४२
	"क" निवड केलेल्या शिक्षकांची व मुख्याध्यापकांची यादी	३४४
	"ड" विद्यार्थी प्रश्नावली	३४६
	"इ" शिक्षक प्रश्नावली	३५२
	"ई" मुख्याध्यापक प्रश्नावली	३६८
	"उ" पालकांच्या मुलाखतीचा आराखडा	३७१

कोष्टकांची यादी

कोष्टक क्र.	शीर्षक	पृष्ठांक
१	तुम्ही कोणता पाठ्यक्रम घेतला आहे	८४
२	हिंदी विषय तुम्हाला शिकण्यास कसा वाटतो	८४
३	हिंदी विषय शिकताना ज्या क्रमाने भाग सोपा वाटतो तो क्रम लिहा.	८५
४	हिंदी विषयाचे व्याकरण कसे वाटते	८७
५	तुमच्या शाळेत हिंदी विषयासंबंधी कोणत्या स्पर्धा घेतल्या जातात.	८८
६	तुम्ही कोणत्या स्पर्धात भाग घेता.	८८
७	तुमचे अक्षर-लेखन, शुद्धलेखन सुधारण्यासाठी तुमचे शिक्षक प्रयत्न करतात काय	८९
८	तुमचे हिंदीचे शिक्षक हिंदीच्या तासाला तुमच्याशी हिंदीतूनच बोलतात काय.	९०
९	तुमची मातृभाषा कोणती	९०
१०	हिंदी भाषा शिकताना तुमच्या मातृभाषेचा प्रभाव हिंदी भाषेवर पडतो का	९१
११	हिंदी विषयाचा अभ्यास तुमचे पालक घरी करून घेतात काय.	९२
१२	तुम्ही हिंदी विषयासंबंधी अधिक माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करता काय	९३
१३	हिंदी विषय सोपा वाटण्याची कारणे	९४
१३ ब	हिंदी विषय अवघड वाटण्याची कारणे	९७
१४	व्याकरण अवघड वाटण्याची कारणे	१०२
१५	गद्य पाठ शिकतांना जाणवणा-या अडचणी	१०४

कोष्टक क्र.	शीर्षक	पृष्ठांक
१६	पद्य विभाग शिकताना जाणवणा-या अडचणी कोणत्या	१०८
१७	हिन्दी विषय शिकविणारे शिक्षक तुमची हिन्दी विषयात प्रगती व्हावी यासाठी कोणते प्रयत्न करतात.	११०
१८	भाषा व लेखन स्पर्धेत भाग घेतल्याने फायदे	११३
१९	शिक्षक अक्षर सुधारण्याचे प्रयत्न कशा प्रकारे करतात	११७
२०	शिक्षक कोणकोणती शैक्षणिक साधने वापरतात	११९
२१	आपली शैक्षणिक पात्रता काय आहे.	१२१
२२	पदवी परीक्षेचा प्रमुख विषय कोणता आहे	१२२
२३	पदव्युत्तर परीक्षेचा विषय कोणता आहे	१२४
२४	आपली व्यावसायिक पात्रता सांगा	१२६
२५	बी.एड्.असल्यास बी.एड्.च्या अध्यापन पद्धती कोणत्या	१२८
२६	आपला शैक्षणिक अनुभव	१३०
२७	नववी व दहावी इयत्तेस हिन्दी शिकविण्याचा अनुभव	१३१
२८	आपण शिकवित असलेल्या वर्गाचा हिन्दी विषयाचा निकाल साधारणपणे किती टक्के लागतो	१३२
२९	विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी हिन्दी विषयातून जी उद्दिष्टे साध्य व्हावयास हवी ती साध्य होतात का.	१३४
३०	हिन्दी अभ्यासक्रमात बदल हवा असल्यास कोणत्या प्रकारचा बदल अपेक्षित आहे	१३५
३१	आणखी कोणत्या नवीन गोष्टींचा या इयत्तांच्या अभ्यासक्रमात समावेश व्हावा असे वाटते	१३६
३२	हिन्दी विषयाच्या तासिका पुरेशा आहेत काय	१३७

कोष्टक क्र.	शीर्षक	पृष्ठांक
३३	जादा तासिका घेतल्यास प्रामुख्याने त्यात कोणते कार्य केले जाते.	१३८
३४	हिन्दीचे पाठ शिकविण्यापूर्वी त्याचे नियोजन करता का.	१४०
३५	नियोजनात कोणत्या भागांचा समावेश आपण करता.	१४१
३६	विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयाच्या गुणवत्ता वाढीसाठी आपल्या शाळेत कोणते विशेष कार्यक्रम राबविले जातात	१४५
३७	खालीलपैकी इतर कोणत्या योजना आखल्या जातात	१४७
३८	नववी व दहावीच्या प्रत्येक वर्गामध्ये विद्यार्थी संख्या किती आहे.	१४९
३९	वर्गामध्ये विद्यार्थी संख्या अधिक असल्यास कोणत्या अडचणी भेडसावतात	१५०
४०	विद्यार्थ्यामध्ये असणारा वैयक्तिक भेद या कारणामुळे कोणत्या समस्या भेडसावतात	१५३
४१	विद्यार्थ्यासमोर कोणत्या प्रकारच्या वैयक्तिक अडचणी येतात.	१५८
४२	आर्थिक परिस्थितीमुळे विद्यार्थ्यांना या विषयासंदर्भात कोणत्या समस्या भेडसावतात	१६२
४३	विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी लेखनामध्ये कोणत्या बाबी आढळतात	१६४
४४	विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी उच्चारणामध्ये कोणत्या प्रकारचे दोष अ जाणवतात.	१६७
४५	विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी उच्चारणामध्ये असणा-या चुका कोणत्या कारणामुळे होतात.	१६८

कोष्टक क्र.	शीर्षक	पृष्ठांक
४६	इयत्ता नववी व दहावीच्या गद्यविभागाचे अध्यापन करताना पुढीलपैकी कोणत्या समस्या आपणास भेडसावतात.	१७१
४७	पद्य विभागाचे अध्यापन करताना कोणत्या समस्या भेडसावतात	१७६
४८	शाळेमध्ये शैक्षणिक साहित्य विकत घेता का.	१७८
४९	आपण हिन्दी विषयाचे अध्यापन करताना कोणते शैक्षणिक साहित्य वापरता	१७९
५०	विविध शैक्षणिक साहित्य वापरल्याने अध्यापन अधिक प्रभावी होते असे आपणास वाटते का	१८८
५१	आपण कोणते मोफत/अल्पखर्ची शैक्षणिक साहित्य अध्यापनासाठी वापरतात	१८९
५२	आपल्या शाळेत विविध हिन्दी लेखन स्पर्धांचे आयोजन केले जाते का.	१९३
५३	भाषण लेखन स्पर्धा आयोजित केल्याने विद्यार्थ्यांना त्याचे कोणते फायदे होतात	१९४
५४.	विविध स्पर्धा आयोजित करताना कोणत्या विशेष अडचणी जाणवतात.	१९७
५५	हिन्दी विषयाच्या अध्ययनात सुधारणा करण्यासाठी ज्या योजना राबविल्या जातात त्याद्दारे विद्यार्थ्यांची खरोखरच शैक्षणिक प्रगती होते काय ?	२००
५६	हिन्दी अध्ययन सुधारण्यासाठी ज्या योजना राबविल्या जातात त्यामध्ये कोणत्या गोष्टी जाणवतात	२०१

कोष्टक क्र.	शीर्षक	पृष्ठांक
५७	हिन्दी अध्यापनावर हिन्दी अध्यापनाच्या शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रतेचा परिणाम होतो असे आपणास वाटते का	२०६
५८	शिक्षकांच्या अनुभवात, ज्ञानात वाढ करण्यासाठी हिन्दी विषयाच्या कृती सत्रात भाग घेता का	२०७
५९	शिक्षकांसाठी जे विविध प्रशिक्षण वर्ग भरविण्यात येतात त्यासाठी उपस्थित राहणे मनापासून आवडते का	२०८
६०	प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहणे आवडत असल्यास त्याची कारणे कोणती आहेत	२१०
६१	प्रशिक्षण वर्गास उपस्थित राहणे आवडत नसल्यास त्याची कोणती कारणे आहेत	२१४
६२	आपले मुख्याध्यापक आपणास हिन्दी विषयाच्या उदबोधन वर्गास उपस्थित राहण्याची प्रेरणा देतात का	२१५
६३	हिन्दी विषय समृद्ध होण्यासाठी आणखी कोणते उद्बोधन वर्ग शिक्षकांसाठी असावेत असे आपणास वाटते त्याची नावे लिहा	२१६
६४	हिन्दी विषयाची चर्चासत्रे घडवावीत असे वाटते का	२१८
६५	हिन्दी विषय शिकविणारे इतर सहकारी शिक्षक हिन्दी विषयासंबंधी चर्चा करतात का	२१९
६६	या चर्चेमध्ये प्रामुख्याने कोणते भाग चर्चिले जातात	२२०
६७	आपली परीक्षा पद्धती आपणास कशी वाटते	२२४
६८	परीक्षा पद्धतीत बदल व्हावा असे वाटत असल्यास त्याची कारणे कोणती	२२५

कोष्टक क्र.	शीर्षक	पृष्ठांक
६९	परीक्षा पद्धतीत बदल होऊ नये असे वाटत असल्यास त्याची कारणे कोणती	२२८
७०	हिन्दी विषयाचे मूल्यमापन कोणत्या पद्धतीने केले जाते	२३१
७१	हिन्दी विषयाची तोंडी परीक्षा घेतल्यामुळे नेमके कशाचे मूल्यमापन होते	२३६
७२	तुमच्या शाळेमध्ये ग्रंथालय आहे का	२३९
७३	ग्रंथालयामध्ये हिन्दी विषयाची विविध पुस्तके, मासिके, पुरवणी पुस्तके, शब्दकोष इत्यादी उपलब्ध आहेत का	२४०
७४	ग्रंथालयाचा वापर तुम्ही हिन्दीचे अध्यापन करण्यासाठी कसा करता	२४१
७५	आपण हिन्दीची कोणती पुस्तके वाचली आहेत	२४४
७६	दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रम आपण पाहता का	२४५
७७	दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रम शिकविण्यासाठी आपणास पूरक ठरतात का	२४६
७८	दूरदर्शनवरील हिन्दी कार्यक्रम खालील कोणत्या बाबतीत पूरक वाटतात.	२४७
७९	आपली मातृभाषा कोणती	२५८
८०	आपल्या मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दी अध्यापनावर पडतो का	२५८
८१	मातृभाषेचा प्रभाव हिन्दी अध्यापनावर पडत असेल तर तो कसा प्रकारे	२५९
८२	आपल्या शाळेत नववी व दहावीमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या प्रत्येक वर्गात किती आहे.	२६२

कोष्टक क्र.	शीर्षक	पृष्ठांक
८३	आपल्या शाळेत नववी व दहावी इयत्तेत हिन्दी शिकविणाऱ्या शिक्षकांची निवड शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रतेनुसार केली आहे का	२६२
८४	हिन्दीचे विविध उपक्रम राबविण्यासाठी हिन्दी शिक्षकांकडून व इतर सहकाऱ्यांकडून योग्य ते सहकार्य मिळते का	२६३
८५	आपण हिन्दी विषय शिकविणाऱ्या शिक्षकांना विविध लेखन वाचन स्पर्धा घेण्यास प्रोत्साहित करता का	२६५
८६	आपल्या शाळेतील हिन्दी विषयाचे शिक्षक उजळणी वर्ग, चर्चासत्रे, सेवान्तर्गत शिक्षक प्रशिक्षण इत्यादीत उपस्थित राहतात का	२६६
८७	हिन्दी विषय शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयाचा अधिक अभ्यास घेण्यासाठी प्रयत्न करतात काय	२६७
८८	शिक्षकांच्या हिन्दी विषयासंबंधी काही वैयक्तिक अडचणी असल्यास त्या तुम्ही सोडवता काय	२७०
८९	तुमच्या शाळेत हिन्दी अध्यापनासाठी आवश्यक असलेले कोणते साहित्य उपलब्ध आहे	२७२
९०	हिन्दी विषयाच्या प्रशासनाच्या वेळी आपणासमोर कोणत्या अडचणी येतात	२७६
९१	हिन्दी विषयाच्या अद्ययावत ज्ञानासाठी आपणास कोणकोणते उपक्रम राबवावे लागतात	२८१
९२	हिन्दी विषय शिक्षक विद्यार्थ्यांचा अधिक अभ्यास घेत असल्यास कशा प्रकारे घेतात.	२८७
९३	विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयासंबंधी कोणत्या समस्या जाणवतात.	२९९